

STORITVE V MEDNARODNIH EKONOMSKIH ODNOSIH – OD IZOLACIJE K INTEGRACIJI

Povzetek. Čprav so storitve v mednarodnih ekonomskih odnosih navzoče že dalj časa, pa so načini in razsežnosti njihove internacionalizacije predmet znanstvenega preučevanja šele po letu 1980. Prispevek analizira položaj storitev in njihov pomen v mednarodnih ekonomskih odnosih od začetkov njihovega sistematičnega preučevanja v zadnji četrtini 20. stoletja in ugotavlja, kateri dejavniki so pospeševali razmah storitvenega sektorja in tudi kako so ti pripomogli k večji integraciji storitev v mednarodne odnose. Ocenjujemo, da so bili predusem vključitev storitev v svetovni trgovinski sistem (Svetovna trgovinska organizacija) in vzpostavitev sporazuma o trgovini s storitvami (GATS) ter hiter napredek informacijsko-komunikacijskih tehnologij najpomembnejši motorji internacionalizacije storitev. Ob tem so se v mednarodnih transakcijah s storitvami pojavili tudi novi akterji. Kljub temu »pospešku« storitve še vedno ostajajo podcenjene in nezadostno proučevane v mednarodnih ekonomskih odnosih, tudi zaradi netransparentnosti in večrazsežnosti načinov njihovega vključevanja v mednarodno menjavo. Članek se konča z ugotovitvijo, da je za boljše razumevanje in vrednotenje storitev v mednarodnih ekonomskih odnosih različnih akterjev, ki so vanjo vključeni, potrebno boljše poznavanje razsežnosti mednarodne menjave storitev, njenih učinkov na nacionalna gospodarstva in na mednarodne ekonomske odnose.

Ključni pojmi: storitve, mednarodni ekonomski odnosi, liberalizacija storitvene menjave, spremembe v mednarodni skupnosti.

* Dr. Metka Stare, višja znanstvena sodelavka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Boštjan Udovič, mladi raziskovalec na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

Uvod

Čeprav so storitve postale prevladujoči segment sodobnih gospodarstev že v 60. letih dvajsetega stoletja, so bolj izrazito vstopile v mednarodne ekonomske odnose in v procese internacionalizacije šele po letu 1980.¹ Integracija storitev v mednarodne ekonomske odnose je bila in je še vedno mnogokrat zapostavljena, saj se je v okviru mednarodnih ekonomskih odnosov običajno razpravljalo o mednarodni trgovini s proizvodi in o tokovih kapitala, sočasno pa se je na storitve »pozabljalo«. Vzroki za to, da so bile storitve potisnjene v ozadje oziroma niso bile vidne v teh razpravah, izvirajo iz tradicionalnega razumevanja značilnosti storitev kot nevidne in neoprijemljive kategorije (*invisible, intangible*), kot kategorije, s katero se ne da trgovati (*non-tradable*) in se je ne da shraniti (*non-storable*). Poleg tega velika heterogenost storitev otežuje prepoznavanje njihovih skupnih značilnosti ter artikulacijo skupnih interesov akterjev na področju storitvenih dejavnosti na nacionalni in tudi na mednarodni ravni. Tako obstaja več različnih vrst storitev (od trgovine in transporta kot tradicionalnih storitvenih dejavnosti, prek telekomunikacij in poslovnih storitev, do sodobnih, z informacijsko-komunikacijsko tehnologijo (IKT) podprtih storitev, kot so elektronski mediji, e-uprava ali e-bančništvo) kot tudi razlike med zasebnimi in javnimi storitvami (npr. zasebno in javno zdravstvo), med storitvami za končno potrošnjo in za poslovno uporabo (npr. turistične in računovodske storitve).

Dandanes storitvene dejavnosti predstavljajo najpomembnejši sektor gospodarstva, čigar pomen raste tudi v mednarodnih ekonomskih odnosih. Razvoj storitev in njihovo vključevanje v mednarodno menjavo se nista začela v 20. stoletju, vendar pa so se spremenile razsežnosti, načini in akterji teh procesov. Razmah vključevanja storitev v procese internacionalizacije v zadnje četrto stoletje je posledica več dejavnikov, od tehnološkega napredka v transportu in še zlasti v IKT, liberalizacije pretoka kapitala ter s tem povečanih tokov naložb v tujini, večje mobilnosti potrošnikov storitev² do vključitve storitev v Urugvajski krog multilateralnih trgovinskih pogajanj leta 1986, ki se je odrazil v sprejemu Splošnega sporazuma o trgovini s storitvami (GATS) leta 1994. Vsi navedeni dejavniki so prispevali k bolj kompleksni strukturi mednarodnih ekonomskih odnosov in večdimenzionalni geografiji mednarodnih transakcij med akterji različnih držav, kjer pa je vloga storitev nezadostno obravnavana. V preteklosti je bilo zelo malo raziskav, ki bi se ukvarjale s politično ekonomijo menjave storitev in z njenimi posledicami za oblikovanje mednarodnega sodelovanja.

¹ *Cave (2006: 3) opredeljuje internacionalizacijo storitev kot globalizacijo storitvenih trgov, ki vključuje povečano mobilnost kapitala, ljudi, znanja in drugih virov, kar povečuje medsebojno odvisnost gospodarstev.*

² *Npr. kot turistov ali študentov, kar vpliva na boljše poznavanje različnosti kulture, običajev, vrednot in sistemov drugih držav.*

Zaradi naraščajoče mednarodne delitve dela in posledične specializacije ter tehnološkega napredka sta industrijska in storitvena proizvodnja vse bolj prepleteni in medsebojno odvisni, kar se prav tako odraža v večji integraciji storitev v mednarodno poslovanje na ravni držav in podjetij. V dobi vse večje hitrosti, aktivnosti in iskanja konkurenčnih prednosti so ravno storitve tiste, ki zagotavljajo pomemben element teh prednosti. Zato je za različne akterje mednarodnih ekonomskih odnosov nujno, da razvijejo sposobnosti za učinkovito delovanje na področju mednarodnega pretoka storitev. Razvite države, ki so vodilna sila globalizacije in internacionalizacije poslovanja, imajo prevlado tudi v konkurenčnosti storitev, ki v nekaterih državah zaposlujejo že prek 80 % delovne sile. Industrijska proizvodnja se zaradi nižjih stroškov delovne sile v veliki meri seli v t. i. vznikajoče države (*emerging economies*), ki pa se na svetovnem trgu v naraščajoči meri pojavljajo tudi kot konkurenčni ponudniki storitev, zlasti v povezavi z novimi organizacijskimi pristopi na podlagi IKT (*outsourcing in offshoring*)³. To prinaša dodatne vzvode za povečanje vloge storitev v mednarodnih ekonomskih odnosih in hkrati izziv vsem akterjem, ki v njih sodelujejo. Kljub vsem omenjenim dejavnikom ostaja mesto storitev v mednarodnih ekonomskih odnosih globoko podcenjeno, neustrezno razumljeno in nezadostno preučevano.

Osnovni cilj pričujočega članka je osvetlitev sprememb, ki so jih v mednarodne odnose v zadnjih 25 letih prinesle storitve, zlasti vključevanje storitev v procese internacionalizacije in globalizacije. Po uvodnih ugotovitvah v drugem delu razpravljamo o umestitvi fenomena storitev v mednarodne odnose in prikažemo njihov vpliv na mednarodne ekonomske odnose. Ob tem ugotavljamo, zakaj so storitve v tem okviru še vedno zapostavljene in v nezadostni meri obravnavane. V tretjem delu na podlagi statističnih podatkov prikažemo pomen storitev in njihovega vključevanja v mednarodne ekonomske odnose, pri čemer izpostavljamo razlike med pomenom storitev za razvite države in dežele v razvoju. Nekateri kazalniki kažejo, da se razlike med obema kategorijama držav zmanjšujejo, zlasti zaradi internacionalizacije storitev, ki jo pospešuje pretok kapitala in napredek v IKT. V sklepnem delu povzemamo glavne ugotovitve in poizkušamo objektivizirati razloge za manj transparentno in postopno integracijo storitev v mednarodne ekonomske odnose prek različnih načinov, mehanizmov in akterjev. Kljub tej postopnosti ugotavljamo, da vnašajo storitve nove razsežnosti v mednarodne ekonomske odnose, ki zahtevajo bolj poglobljeno analizo.

³ Izraz *outsourcing* v splošnem opredeljuje način izvajanja storitev (zunaj podjetja), čeprav ga v članku uporabljamo v povezavi z nakupom storitev v tujini. *Offshoring* pa pomeni nakup storitev v tujini od kapitalsko povezanih podjetij (podrobneje o definicijah *outsourcinga* storitev v: Stare, 2006: 203–205).

Umestitev storitev v mednarodne ekonomske odnose

V teku razvoja mednarodne skupnosti so se v mednarodnih odnosih odražale spremembe, do katerih je prihajalo v različnih družbeno-ekonomskih kategorijah znotraj nacionalnih držav, v mednarodnem sodelovanju držav ter v institucionalnih mehanizmih, ki omogočajo/pospešujejo odnose med akterji mednarodnih odnosov. Poleg tega se je povečalo število in tip akterjev, ki se vključujejo v mednarodne odnose – od nacionalnih vlad in nevladnih akterjev do nadnacionalnih javnih in zasebnih institucij ter predvsem do nadnacionalnih zasebnih akterjev (podjetij), kar je spremenilo tudi razmerje moči med njimi. To vnaša potrebo po proučevanju različnih elementov, razsežnosti in akterjev mednarodnih odnosov. V nadaljevanju se omejujemo samo na en element teh sprememb, ki zadevajo postopno integracijo akterjev mednarodne menjave storitev v mednarodne odnose. Izhajajoč iz dejstva, da je v sodobnih mednarodnih odnosih razvidna poudarjena vloga ekonomskega nasproti drugim, predvsem pa političnim dejavnikom (Benko, 1997: 146; Benko, 2000b) in da imajo v sodobnih ekonomijah prevladujoč pomen storitve, se ukvarjamo s proučevanjem vloge storitev v mednarodnih ekonomskih odnosih. Njihova vloga v mednarodnih ekonomskih odnosih se je okrepila zlasti kot posledica vstopa velikih akterjev, kot so transnacionalna podjetja, ter globalizacije vseh ekonomskih dejavnosti.

Storitve niso »iznajdba« 20. stoletja, saj so bile v določenih oblikah pomembne že v antiki, npr. diplomacija, dobre usluge in storitve posrednikov za pomiritev sprtih strani ter tudi kulturno-umetniške storitve, ki so bile takrat na visoki stopnji razvoja. Podobno je bilo tudi v trgovanju, saj so Grki veliko trgovali s sredozemskimi državicami; tovor pa so »zavarovali« na različne načine – običajno z orožniki ali stražarji, da ne bi postal plen plenilcev, ki so plenili po Sredozemlju (Benko, 2000a: 24–26). Še bolj znana v trgovini med sredozemskimi narodi je vloga Feničanov. V srednjem veku so postale pomembne posojilnice, ki so bile prvi zametki finančnih storitev, ki so jih bankirji ponujali ljudem, ki so prišli v tuje mesto kot trgovci, popotniki ali obiskovalci. Ta vrsta storitev se do danes ni veliko spremenila, je pa vplivala na mednarodne odnose, saj so številne države in posamezniki ravno s pomočjo menjalnih tečajev in menjave valut obogateli ali pa osiromašili. Ključne finančne institucije, ki danes vse bolj pridobivajo na pomenu, pa so bile zavarovalnice, ki so se izoblikovale v 18. stoletju; delovale so večinoma kot ponudnice storitev povezanih z varovanjem tovara, zlasti prekooceanskega, saj je bilo tveganje, da se tovor na tako dolgi plovbi uniči, veliko. Intenzivne vezi med kolonijami in matičnimi državami so dodatno okrepile vlogo nekaterih storitev, kot so trgovina, pomorski transport in zavarovanje v odnosih med posameznimi geografskimi območji. Vendar pa je do pravega razmaha inter-

nacionalizacije storitev in vključevanja večjega števila akterjev v poslovne in institucionalne oblike mednarodnega sodelovanja prišlo šele v 20. stoletju.

Kot je bilo že omenjeno, je vzrokov za takšno stanje več, in v glavnem izhajajo iz temeljnih značilnosti storitev, ki po eni strani otežujejo vključevanje storitev v mednarodno menjavo na tradicionalni način s čezmejnimi transferi storitev, po drugi strani pa zmanjšujejo možnosti povezovanja nosilcev mednarodne menjave storitev, ki so sposobni artikulirati skupne interese za doseg ciljev v mednarodni menjavi storitev. Velik vpliv na relativno izolacijo storitev v mednarodni menjavi in mednarodnih ekonomskih odnosih v preteklosti gre pripisati posebnim značilnostim opredelitve storitev, ki jih označuje kot kategorijo, s katero se ne da trgovati (*non-tradable*) in so nevidne (*invisible*) (Hill, 1977: 319). Ta definicija je pomembno zavirala bolj pozitivno razumevanje storitev v mednarodni menjavi, ne glede na dejstvo, da so se možnosti mednarodne menjave storitev pod vplivom tehnološkega razvoja vseskozi povečevale. Druga pomembna lastnost pri tradicionalni opredelitvi storitev je, da je potrebna fizična bližina med ponudnikom in porabnikom storitev, da bi se neka storitev opravila, saj storitev ni mogoče shranjevati, kar znova izključuje možnost čezmejne menjave pri mnogih vrstah storitev. Omenjene stereotipne lastnosti storitev pri definiranju storitev ne upoštevajo v zadostni meri heterogenosti storitev in za nekatere vrste storitev nikoli niso veljale (npr. za transportne storitve, ki prehajajo mejo), poleg tega pa je tehnološki napredek znatno prispeval k povečanju možnosti za vključevanje storitev v mednarodno menjavo. Kljub temu mednarodno menjavo zlasti nekaterih storitev otežujejo naravne ovire, kot so razlike v jeziku, kulturi in geografski razdalji med ponudniki in porabniki storitev.

Poleg tega storitveni sektor vključuje določene dejavnosti, ki so v t. i. nacionalnem interesu (Svetličič, 2002) in zadevajo nacionalno in ekonomsko varnost (npr. transport, telekomunikacije, bančni sektor ipd.), zato te sektorje država ponavadi dosti bolj regulira. To pomeni, da države uporabljajo različne ukrepe, da bi zavarovale sektorje, ki so v »nacionalnem interesu« pred vstopom tujih akterjev, zlasti velja to za finančni sektor. Takšno ravnanje še otežuje integracijo nekaterih storitev v mednarodno menjavo.

Nadalje je potrebno med vzroki za nizko raven integracije storitev v mednarodno menjavo identificirati tudi ozko opredelitev in zajemanje mednarodne menjave storitev⁴, ki samo delno upošteva dejstvo, da do mednarodne menjave storitev prihaja tudi z gibanjem ponudnikov storitev (npr. gostujoči profesor v tujini opravlja izobraževalne storitve) ali z gibanjem kapitala, ki prek neposrednih naložb v tujini vzpostavi poslovno navzočnost in tam opravlja storitve (npr. podružnice tujih bank ali operaterji mobilnih storitev). Nenazadnje tudi pomanjkanje podatkov o različnih načinih menjave

⁴ Gre za opredelitev, ki izhaja iz plačilnobilančnih kategorij menjave med rezidenti in nerezidenti posamezne države.

storitev, ki je zelo nepopolno tako po vrstah storitev kot po geografskem izvoru in časovnih serijah, dodatno podcenjuje in zamegljuje vlogo storitev v mednarodni menjavi.⁵

Znaten napredek v smislu večje integracije storitev in njihovih akterjev v mednarodne ekonomske odnose je v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja prinesla vključitev storitev v Urugvajski krog multilateralnih pogajanj. Do takrat so se akterji večinoma dogovarjali samo o liberalizaciji trgovine s proizvodi. Poleg transformacije Splošnega sporazuma o carinah in trgovini (GATT) v smeri večje institucionalizacije in ustanovitve Svetovne trgovinske organizacije (WTO) leta 1994 je prišlo tudi do korenite spremembe v vsebini področij, na katera se nanašajo sprejeta pravila.⁶ Če je bilo prej razumevanje trgovinskih pravil omejeno na ukrepe, ki se vzpostavljajo na meji, kot so carine in kvote pri blagu, so se področja, ki so jih zajela pogajanja, razširila na regulacijo na nacionalni ravni oziroma ukrepe znotraj meja, ki v največji meri ovirajo pretok storitev med državami.⁷ V okviru WTO je bil med državami pogodbenicami sprejet Splošni sporazum o trgovini s storitvami (GATS), s katerim so bili vzpostavljeni temeljni pravni okvir in načela v mednarodni menjavi storitev, na podlagi katerih so se države članice pogajale o znižanju ovir v mednarodni menjavi storitev.⁸

Vzpostavitev GATS leta 1994 je bila plod dolgoletnega, vztrajnega lobiranja interesnih skupin (predvsem transnacionalk iz ZDA), ki se je začelo konec sedemdesetih let 20. stoletja s ciljem, da bi v mednarodne ekonomske odnose in v multilateralne pogajalske mehanizme vključili ekonomsko zelo pomembne dejavnosti – storitve.⁹ Na ta način bi ti mehanizmi bolj ustrezno odražali realno stanje v delovanju ekonomskih akterjev na nacionalni in mednarodni ravni. Osnovni argument za vključitev storitev v multilateralna trgovinska pogajanja je bilo dejstvo, da zavzemajo storitve v razvitih državah od 60 do 80 % BDP in zaposlitev ter da se mora takšen obseg poslovanja s storitvami na nacionalni ravni nujno odraziti tudi v mednarodnem poslovanju. Drugi argument zagovornikov storitev je bil, da do integracije storitev v mednarodno poslovanje ne prihaja zaradi množice ovir, ki otežujejo ali celo onemogočajo večji pretok storitev med državami. To so najbolj občutile

⁵ Treba je priznati, da je merjenje mednarodne menjave storitev dosti težje in bolj kompleksno, kot je to primer pri blagu, saj so storitve nevidne in v menjavo storitev vstopajo na različne načine.

⁶ Do tedaj so se trgovinska uprašanja urejala v okviru normativno bolj ohlapnega načina, ki ga je poosebljal Splošni sporazum o carinah in trgovini (GATT).

⁷ Gre za ukrepe v nacionalni zakonodaji, ki diskriminirajo tuje ponudnike storitev na domačem trgu (npr. pridobitev vrste dovoljenj, ki niso potrebna za domače ponudnike) ali pa otežujejo vzpostavitev podružnice, ki ponuja storitve na domačem trgu (npr. prepoved večinskega lastništva tujca).

⁸ Poleg vzpostavitve GATS je bil v Urugvajskem krogu multilateralnih trgovinskih pogajanj dosežen tudi sporazum o zaščiti intelektualne lastnine (TRIP) in o investicijskih ukrepih, povezanih s trgovino (TRIM).

⁹ Samiee (1999: 320) ugotavlja, da se je od 117 držav, ki so sodelovale v Urugvajskem krogu pogajanj, 88 držav vključilo v pogajanja o liberalizaciji menjave s storitvami.

ameriške transnacionalke s področja finančnih storitev, ki so se ob prodoru na tuje trge soočile z oviram, posledično pa tudi z izgubljenimi priložnostmi internacionalizacije svoje dejavnosti.¹⁰

Zaradi tega ne preseneča, da so bile glavne pobudnice gibanja, ki je skoraj petnajst let organiziralo kampanjo lobiranja v prid storitvam, transnacionalna podjetja, kot so American Express (promet z mednarodnimi plačilnimi karticami) in American International Group (zavarovalnica).¹¹ To so akterji s področja finančnih storitev, ki so se jim kasneje pridružila tudi druga transnacionalna podjetja in skupno formalizirala sodelovanje v obliki Koalicije za storitvene dejavnosti (*US Coalition of service industries*).¹² V prid njihovim pobudam je delovalo tudi naraščajoče soglasje strokovnjakov in akademskih skupnosti o pomenu vključitve storitev v multilateralni sistem trgovinskih pogajanj (Drake in Nicolaidis, 1992: 55). K promociji nujnosti vključitve storitev v multilateralni trgovinski mehanizem in seznanjanju širše strokovne in poslovne javnosti so pripomogli tudi mediji: leta 1984 je revija Fortune prvič objavila seznam 500 največjih storitvenih podjetij v svetu, medtem ko je do tedaj objavljala samo seznam 500 največjih podjetij iz industrije. To je vplivalo na ozaveščanje poslovne skupnosti v storitvenih dejavnostih tudi drugod po svetu.

V formalnem smislu je bila predlagatelj vključitve trgovine s storitvami na dnevni red Urugvajskega kroga pogajanj ameriška vlada, ki je pridobila podporo EU in drugih razvitih držav, medtem ko so dežele v razvoju na to pristale šele ob zagotovitvi določenih koncesij v trgovini s kmetijskimi proizvodi iz s tekstilom. Vendar prevladuje prepričanje, da ima ključno zaslugo za vzpostavitev GATS zasebni sektor, ki je izbojeval priznanje, da storitve zaslužijo multilateralno obravnavo v pogajanjih o liberalizaciji mednarodne menjave (Sell, 2003: 166). Ne glede na doseženi cilj – institucionalna in mednarodno-pravna umestitev trgovine s storitvami in njenih akterjev v mednarodne ekonomske odnose z vzpostavitvijo GATS in prva multilateralna liberalizacija trgovine s storitvami – pa so rezultati zlasti glede liberalizacije mednarodne menjave storitev daleč od pričakovanih in prvotnih predlogov poslovnih akterjev. Mnogi sicer ocenjujejo, da je to šele prvi korak v smeri bolj odprtih trgov za storitve, čeprav Urugvajski krog ni prinesel nobene dejanske liberalizacije mednarodne menjave storitev.

¹⁰ Ob tem velja izpostaviti, da so predelovalna podjetja svojo dejavnost internacionalizirala že prej in da so hotela na tujih trgih poslovati z istimi partnerji kot doma (npr. zavarovalnicami, bankami). To je ustvarjalo dodaten pritisk na storitvena podjetja, da ustanovijo podružnice na tujih trgih.

¹¹ Drake in Nicolaidis (1992) sta razdelila proces vključitve storitev v multilateralna pogajanja v tri faze: identifikacija problema (1972–1982), konsolidacija problema (1982–1986) in urugvajski krog pogajanj (od 1986 naprej).

¹² Podoben model sodelovanja med storitvenimi podjetji s ciljem vplivanja na oblikovanje trgovinske politike vlad je bil prenesen tudi v Veliko Britanijo (*UK Liberalisation of trade in services committee; International financial services London*), na raven Evropske skupnosti (*European services forum*), Avstralije (*Australian Coalition of Service Industries*) in še nekaterih razvitih držav.

Prevladuje prepričanje, da je razlog za to izjemna kompleksnost problematike, ki zadeva trgovino s storitvami, bodisi da gre za specifičnosti posameznih vrst storitev in njihovih širših družbenoekonomskih učinkov bodisi za posebnosti načinov, prek katerih storitve vstopajo v mednarodno menjavo. Vendar pa hkrati priznavajo, da predstavljajo obveze držav, da ne bodo poslabšale dostopa tujih ponudnikov storitev na lastni trg, spodbuden signal tujim vlagateljem (Crystal, 2003: 570) in zmanjšanje njihovih tveganj v mednarodnem poslovanju. Obenem je treba ves proces pred in med pogajanja o vzpostavitvi GATS ter mednarodne diskusije o njegovih prednostih in slabostih, ki so bile podprte z obilico študij in analiz, razumeti tudi kot proces učenja akterjev iz različnih sfer (vladni uradniki, zaposleni v mednarodnih institucijah in nevladnih organizacijah, zasebni sektor) in geografskih območij (razvite države in dežele v razvoju ter interesne skupine posameznih držav) o vlogi storitev v mednarodni menjavi. To je pripomoglo k boljšemu razumevanju pomena in specifičnosti mednarodne menjave storitev, ki so bile do tedaj zelo slabo poznane in proučevane.

Vloga storitev v mednarodnih ekonomskih odnosih

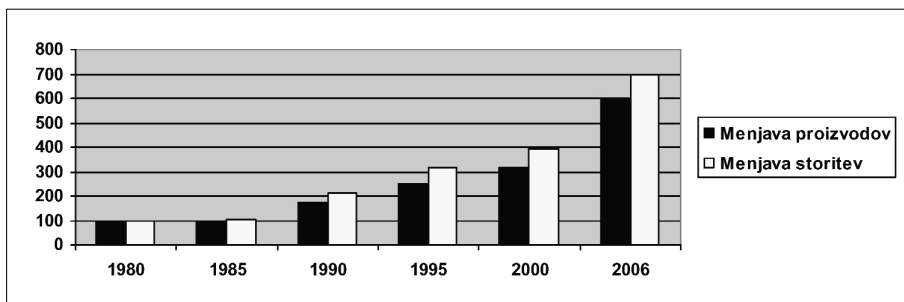
Mednarodna trgovina je v obdobju po drugi svetovni vojni naraščala veliko hitreje kot svetovni BDP. Leta 1960 je menjava proizvodov predstavljala le 10 % celotnega svetovnega BDP-ja, v štiridesetih letih, tj. do leta 2000, se je ta odstotek podvojil na 20 %. Podobno se je zgodilo s storitvami, saj se je njihov delež v svetovnem BDP-ju v letih 1960–1980 dvignil s 3 na 5 % (UNCTAD, 2004b: 48). Med najpomembnejšimi vzroki za takšne trende se posebej izpostavlja tehnološki napredek v transportu in posledično znižanje cen transportnih storitev na rast mednarodne trgovine z industrijskim proizvodi, kar je z ozirom na povezanost industrijske in storitvene proizvodnje potegnilo za seboj tudi menjavo storitev, še posebej transportnih, komunikacijskih, zavarovalnih in različnih poslovnih storitev. Hkrati se je v sestavi svetovnega BDP-ja nenehno krepil delež storitev, ki danes zavzemajo dominanten delež v razvitih državah in večini dežel v razvoju, pri čemer se v razvitih državah ta delež približuje 80 %. Kakšne so posledice tako velikih strukturnih sprememb v gospodarstvih na vključevanje storitev v mednarodno menjavo?

Slika 1 kaže, da je menjava storitev v zadnjih 25 letih rasla hitreje od menjave proizvodov, pri čemer je bila razlika v stopnjah rasti očitna zlasti v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja. Nominalno se je vrednost svetovnega izvoza storitev v obdobju 1980–2006 povečala za sedemkrat, medtem ko se je izvoz blaga povečal »le« za šestkrat.

Medtem ko razvite države še vedno zavzemajo dominanten delež svetovne menjave storitev, pa postopoma prihaja do povečane vloge zlasti nekate-

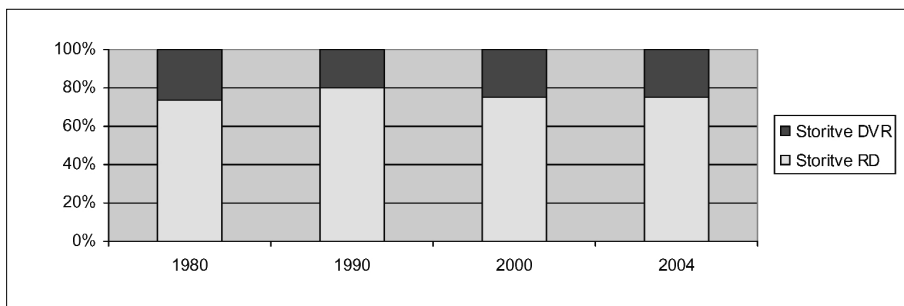
rih azijskih držav, ki so začele bolj razvijati tudi storitveni sektor. Vendar pa podatki o mednarodni menjavi storitev (slika 2) kažejo, da se razmerje med obema skupinama držav v obdobju 1980–2004 ni bistveno spremenilo. Medtem ko so v osemdesetih letih 20. stoletja svoj delež v mednarodni menjavi storitev povečale predvsem razvite države, so v devetdesetih letih na deležu pridobile dežele v razvoju, po letu 2000 pa ni prišlo do pomembnejših sprememb pomena obeh skupin držav. Za večino dežel v razvoju ostaja turizem najpomembnejša izvozna panoga storitev, ki jo spodbuja tudi znižanje cen letalskega transporta pod vplivom konkurence nizkocenovnih prevoznikov. Vloga turizma je izjemno pomembna, saj ima velik multiplikativni učinek na razvoj domačih gospodarstev v vrsti panog in na povečano zaposlovanje. Poleg tega pa je za nekatere države tudi eden redkih načinov za ohranjanje stikov z mednarodno skupnostjo in vključevanje v mednarodne odnose.¹³

Slika 1: Indeks rasti svetovne menjave proizvodov in storitev (1980 = 100)

Vir: Izračunano na podlagi podatkov WTO in UNCTAD.

Slika 2: Deleži razvitih držav in dežel v razvoju v svetovnem izvozu storitev, 1980–2004, v %

Vir: Izračunano na podlagi podatkov UNCTAD, WTO.

¹³ Ilustrativen je primer Kube, ki je po prenehanju pomoči s strani Sovjetske zveze po njenem razpadu zaradi velike ekonomske vloge turizma pri generiranju deviznih prihodkov leta 1993 dekriminalizirala

V zadnjih letih nekatere dežele v razvoju (predvsem Indija) zaradi nizke cene usposobljene delovne sile postajajo tudi ponudniki storitev, ki jih je mogoče dostaviti prek sodobnih elektronskih komunikacij. Podjetja iz razvitih držav so namreč začela množično uporabljati outsourcing/offshoring storitev kot način organizacije podpornih storitev za zniževanje stroškov in povečanje konkurenčnosti¹⁴ (Abu-Akeel, 1999: 196). Outsourcing uporabljajo tako storitvena podjetja kot industrijska podjetja, saj omogoča nakup celotne storitve od tujega dobavitelja (npr. zagotavljanje storitev kupcem letalskih vozovnic prek klicnih centrov) ali samo nakup posamezne storitvene funkcije (npr. samo obdelava in analiza podatkov on-line, ki ji potem podjetje zapakira v celovito svetovalno storitev). Takšne procese poganja predvsem zaostrovanje konkurence na globalni ravni, omogoča pa jih napredek v informacijsko-komunikacijskih tehnologijah. Slednje omogočajo tudi nerazvitim državam izkoriščanje njihovih specifičnih prednosti, saj je v *outsourcing* mnogih storitev poleg nižje cene delovne sile v teh deželah pomembno tudi znanje tujih jezikov. Tako se je izkazalo, da kolonialna dediščina ni samo slaba, saj je npr. znanje angleščine/francoščine dodatna spodbuda za *outsourcing* storitev v Indijo/Maroko. Novi trendi v menjavi storitev ponujajo priložnosti deželam v razvoju, da se v večji meri kot doslej vključijo v mednarodno menjavo storitev in izkoristijo njene prednosti za domači razvoj kot za boljši plačilno-bilančni položaj. Leta 1980 je bilo stanje sledeče: 54 dežel v razvoju (od 73) je beležilo primanjkljaj v plačilni bilanci storitev, 19 presežek (26 %); leta 2003 je 25 dežel v razvoju (40 %) beležilo presežek v storitveni bilanci, predvsem na račun prilivov od turizma, 37 držav (skupaj 62) pa beležilo primanjkljaj (UNCTAD, 2004b). To kaže na možnost, da bi dežele v razvoju lahko postopoma izboljšale položaj in tako zmanjšale nihanja v plačilni bilanci, s katerimi so bile soočene v preteklosti. Ta nihanja je v preteklosti povzročil storitveni sektor, ki ga je v celoti nadzirala tujina in nanj domače države niso imele vpliva (Benko, 1997: 213).

Ne glede na večkrat izpostavljeno povečano vlogo storitev v nacionalnih gospodarstvih pa obstoječi podatki ne odražajo znatno povečane vloge storitev v celotni mednarodni menjavi (Hoekman, 2006: 6). V obdobju 1980–2006 se je delež storitev v skupni mednarodni menjavi proizvodov in storitev povečal z 18 na 22,5 %.¹⁵ Vendar pa je prišlo v tem obdobju do pomembnih sprememb v strukturi svetovnega izvoza storitev, saj je bila dinamika

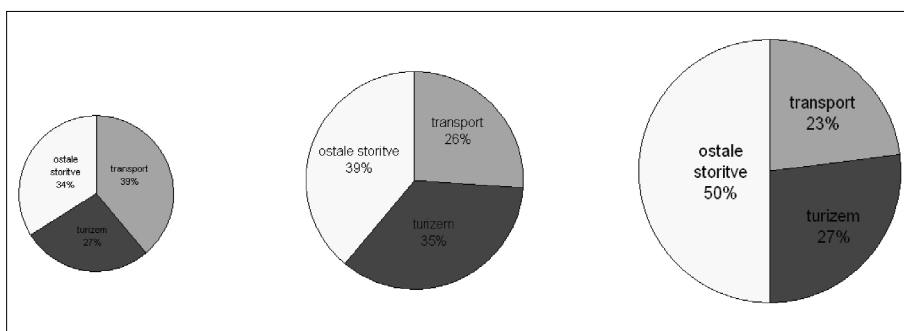
uporabo ameriškega dolarja na kubanskem ozemlju (Ritter in Rowe, 2001). S tem je dodatno pospešila prido turistov na Kubo. Ob nadaljnjem poslabšanju ekonomskih razmer zaradi izolacije s strani ZDA je Kuba leta 2004 uvedla 10 % takso za vsa plačila v ameriških dolarjih, pa tudi za menjavo ameriških dolarjev na kubanskem ozemlju.

¹⁴ *Ta proces se je na področju selitve delovnointenzivnih procesov v industrijski proizvodnji v dežele v razvoju začel že v začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja.*

¹⁵ *Izračun je narejen na podlagi podatkov Svetovne trgovinske organizacije (WTO).*

rasti treh glavnih skupin storitev (transport, turizem in ostale storitve) precej različna (slika 3). Posledično se je med letoma 1980 in 2006 v svetovnem izvozu storitev najbolj zmanjšal delež transporta, turizem ob vmesnih nihanjih ohranja svoj pomen, medtem ko se je najbolj okrepila vloga ostalih storitev. V to skupino se uvrščajo različne poslovne, finančne in informacijsko-komunikacijske storitve, ki so se začele v večji meri vključevati v mednarodno menjavo zaradi tehnološkega napredka in sprememb v načinu organizacije poslovnih procesov v smeri njihove globalizacije (predvsem outsourcinga teh storitev v države z relativno nizko ceno delovne sile).

Slika 3: Delež transporta, turizma in ostalih storitev v svetovnem izvozu storitev 1980, 1995, 2006

Vir: Prirejeno po podatkih WTO, 2006.

Odstopanje dejanskega deleža storitev v mednarodni menjavi od pričakovanega večjega povečanja vloge storitev v mednarodni menjavi je med drugim posledica tradicionalnega statističnega zajemanja menjave storitev v plačilni bilanci, ki temelji na tekočih transakcijah med rezidenti in nerezidenti držav (o drugih vzrokih glej Stare, 2002). Takšna ozka opredelitev mednarodne menjave storitev in njeno statistično zajemanje lahko le v manjši meri upošteva tehnološki napredek, mednarodni pretok kapitala in internacionalizacijo poslovanja, ki omogočajo različne načine in razsežnosti vključevanja storitev v mednarodno menjavo. Gre predvsem za menjavo storitev, ki poteka prek neposrednih naložb v tujini in prodajo storitev prek podružnic v tujini.¹⁶

¹⁶ Foreign affiliate trade in services (FATS). V okviru pogajanj o liberalizaciji mednarodne menjave storitev in vzpostavitve GATS je bila sprejeta širša opredelitev mednarodne menjave storitev, ki presega tradicionalno, plačilnobilančno pojmovanje mednarodne menjave storitev in ga dopolnjuje z mednarodno menjavo storitev med ekonomskimi subjekti na osnovi njihovega lastništva in ne samo lokacije. Sedanji način zbiranja podatkov o mednarodni menjavi storitev ne omogoča beleženja mednarodne menjave storitev v skladu s širšo opredelitvijo. Upoštevajoč to pomanjkljivost je šest mednarodnih organizacij pripravilo Priročnik o statistiki mednarodne menjave storitev (Manual of International Trade Statistics in Services 2001), ki predstavlja nov, mednarodno dogovorjeni standard in smernice za pripravo statistik o široko

V zadnjih 25 letih prišlo do razmaha neposrednih naložb v tujini predvsem v storitvenem sektorju, ki je v letu 2002 zavzel prek 60 % celotne akumulirane vrednosti tujih neposrednih naložb (UNCTAD, 2004a: 218). Podatki za ta način menjave storitev so na razpolago samo za nekaj razvitih držav, vendar nedvomno potrjujejo mnogo večjo vpetost storitev v mednarodno menjavo, kot je razvidna iz tradicionalnih kazalcev. ZDA so leta 2003 izvozile za 292 milijard dolarjev storitev, hkrati pa so v tujini prodale še 477 milijard dolarjev storitev prek svojih podružnic v večinski lasti. To pomeni, da je ameriški izvoz storitev na podlagi podatkov, ki jih ponavadi ne upoštevamo, za okoli 50 % višji od tistega, ki ga prikazujejo statistike mednarodne menjave storitev, poleg tega pa je rast prodaj storitev prek podružnic v tujini po letu 1996 bistveno višja od rasti tradicionalno merjenega izvoza storitev (Hoekman, 2006: 8). Čeprav je težko posplošiti te podatke na celotno mednarodno menjavo storitev, saj imajo ZDA največ transnacionalnih podjetij na področju storitev, pa tudi poskusni izračuni za Slovenijo kažejo večjo vključenost storitev v mednarodno menjavo storitev, če upoštevamo tudi prodaje podružnic v tujini.¹⁷

Zaradi teh in drugih razsežnosti mednarodne menjave storitev bi bilo po mnenju nekaterih analitikov bolje proučevati storitve v mednarodni menjavi kot mednarodno menjavo storitev (Rugman, 1987: 662).¹⁸ K temu lahko dodamo, da bi bilo prav tako pomembno to proučevanje razširiti na vlogo storitev v politični ekonomiji mednarodnih odnosov.

Glavne ugotovitve glede integracije storitev v mednarodne ekonomske odnose

Z ozirom na naraščajočo vlogo storitev v nacionalnih gospodarstvih in prepletenost storitvene in blagovne proizvodnje bi sicer pričakovali, da so storitve v še večji meri vključene v mednarodno menjavo. Vendar pa so ne-

opredeljeni mednarodni menjavi storitev. Priročnik poleg izboljšav pri zajemanju mednarodne menjave storitev med rezidenti in nerezidenti uvaja beleženje podatkov o dejavnostih tujih podružnic v domačem gospodarstvu in o dejavnostih podružnic domačih podjetij na tujih trgih. Pri tem uvaja kombiniranje različnih virov in kazalcev za statistično beleženje mednarodne menjave storitev, med katerimi je temeljni kazalec prodaja storitev prek podružnic v tuji večinski lasti. Zbiranje podatkov na novih podlagah je dolgoročni cilj, njegovo uresničevanje pa bo prispevalo k bolj celovitemu zajemanju mednarodne menjave storitev. Za zdaj le nekaj razvitih držav zbira podatke tudi o prodaji storitev prek podružnic (Stare, 2002: 11–16).

¹⁷ V letu 2001 je slovenski uvoz storitev znašal 1.589 milijonov EUR, nakup storitev od podružnic tujih podjetij v Sloveniji pa 586 milijonov EUR, pri tem pa je drugi v obdobju 1996–2001 naraščal skoraj dvakrat hitreje od prvega (Stare, 2004: 7).

¹⁸ Tukaj navajamo pomen menjave storitev, ki je utelešena v proizvodih. Storitve so namreč zelo pomemben in naraščajoči vmesni input v proizvodnji končnih proizvodov, s katerimi se trguje na mednarodnih trgih in katerim se pripisuje celotna vrednost menjave, ki so jo ustvarili, medtem ko so storitve v mednarodni menjavi manj vidne in ovrednotene (Stare, 2004: 8).

katere značilnosti storitev (nezmožnost shranjevanja, nujnost hkratne navzočnosti proizvajalcev in porabnikov storitev, da bi prišlo do transakcije, nevidnost storitev) to v preteklosti onemogočale in s tem izključevale storitve tudi iz debat o mednarodnem ekonomskem sodelovanju. Dejstvo, da je pretok storitev manj viden kot pretok blaga, se je odrazilo tudi v zaznavanju in statističnem beleženju dejanskega pomena storitev v mednarodnih ekonomskih odnosih. V splošnem velja, da je mednarodne transakcije s storitvami bolj težko slediti, statistično beležiti in analizirati kot menjavo proizvodov, kar je posledica kompleksnosti in različnih načinov menjave storitev.

Zakaj kljub vsej prevladi v gospodarskem življenju storitve niso še pomembneje zastopane v mednarodnih ekonomskih odnosih? Eden od razlogov je prav gotovo izredna heterogenost različnih vrst storitev, ne samo glede osnovnih značilnosti, pač pa tudi glede ovir v mednarodni menjavi storitev (npr. med ponudniki turističnih storitev in med ponudniki izobraževalnih storitev).¹⁹ Zato ni nenavadno, da imajo akterji s področja različnih storitev drugačne interese in da niti na nacionalni niti na mednarodni ravni ni zaznati večjega povezovanja ponudnikov različnih storitev, kar slabi njihovo pogajalsko moč. Lobiranje v prid skupnim interesom, ki bi omogočalo akterjem iz različnih storitvenih dejavnosti bolj aktivno vlogo, je šele v povojih tudi v razvitih državah. Največjo vlogo imajo te v ZDA zaradi velikega števila pomembnih transnacionalnih podjetij, koalicije storitvenih akterjev pa nastajajo tudi v drugih razvitih državah ter v deželah v razvoju. Pravo nasprotje z zelo močno izraženimi skupnimi interesi vidimo pri akterjih s področja kmetijstva, ki imajo dolgoletne izkušnje s povezovanjem ter dosti bolj homogene interese. Zato kljub močnemu upadanju pomena kmetijstva v dodani vrednosti in zaposlenosti njihova združenja uspevajo ohranjati močno vlogo, tako znotraj posameznih držav, regionalnih integracij (še posebej v EU) kot v multilateralnih pogajanjih o liberalizaciji mednarodne menjave. V storitvenih dejavnostih večjo vlogo posameznih podjetij dodatno otežuje dejstvo, da so storitvena podjetja praviloma manjša od industrijskih in imajo omejene človeške vire za strokovno podprto utemeljitev svojih interesov. Verjetno pa je treba pri relativno šibki vlogi akterjev s področja storitev upoštevati tudi dejstvo, da gre z vidika zgodovinskega razvoja gospodarstva za relativno nov pojav, zato postopnost v artikulaciji interesov storitvenih akterjev niti ni tako nenavadna.

Vsekakor velja v zadnjih 25 letih izpostaviti dva ključna dejavnika kot osnovna generatorja večjega vključevanja storitev v mednarodne ekonomske odnose. Po eni strani je tehnološki napredek, zlasti pojav IKT, omogočil alternativne načine zagotavljanja storitev prek meja, kar je poenostavilo pre-

¹⁹ Potrebno je upoštevati, da nekatere storitve, ki predstavljajo pomemben delež bruto domačega proizvoda, zaradi svojih naravnih značilnosti ali regulacije sploh ne vstopajo v mednarodno menjavo ali pa v zelo omejenem obsegu (npr. javna uprava, javno izobraževanje in zdravstvo, osebne storitve).

hod storitev čez mejo (npr. elektronsko poslovanje bank, zagotavljanje informacijskih storitev in računalniške podpore ne glede na lokacijo stranke). Poleg tega je napredek v IKT omogočil tudi majhnim storitvenim podjetjem, da se prek elektronskih komunikacij vključujejo v mednarodno menjavo, saj za to ne potrebujejo drage infrastrukture. S tem se je povečala raznovrstnost mednarodno integriranih akterjev na področju storitev, čeprav so velika podjetja še vedno glavni igralci. Prav strukturna moč transnacionalnih podjetij (zlasti ameriških) in globalizacija njihovega poslovanja s ciljem povečanja konkurenčnosti in profita je postala gonilo integracije storitev v multilateralni sistem trgovinskih pogajanj in vzpostavitve GATS. Močan vpliv transnacionalnih podjetij se je v še večji meri potrdil v primeru uspešnega zaključka pogajanj o trgovini s telekomunikacijskimi in finančnimi storitvami leta 1997 v okviru WTO (Crystal, 2003: 569). Tudi po vzpostavitvi GATS pa je verjetno sodobna telekomunikacijska infrastruktura za internacionalizacijo storitev naredila več kot GATS, čeprav so procesi, ki sta jih sprožili, komplementarni.

Ne glede na pomanjkljivosti GATS, zlasti na področju dejanskega multilateralnega znižanja ovir za menjavo storitev, pa tudi kritiki priznavajo, da je bila vključitev storitev v splošna pravila in mehanizme WTO prek GATS prvi pogoj in temelj nadaljnjih pogajanj o liberalizaciji mednarodne menjave storitev. V njenih okvirih lahko tudi male države sprožijo spor zoper ravnanje velesile na področju storitev, kar ne bi bilo mogoče skozi bilateralne kanale, z ozirom na razmerje moči med akterji.²⁰ Poleg tega je vzpostavitev GATS spodbudila vključevanje storitev v regionalne in bilateralne trgovinske sporazume, ki so po ocenah nekaterih dosti bolj liberalizirale menjavo storitev med članicami kot GATS (Stephenson, 2002: 205). Kljub temu pa težave, s katerimi se sooča EU pri implementaciji prostega pretoka storitev, ne kažejo, da bi bili izzivi liberalizacije storitev kaj lažje obvladljivi tako na regionalni kot multilateralni ravni. Ne glede na to se povečuje število regionalnih trgovinskih sporazumov o liberalizaciji pretoka storitev.²¹ 44 % vseh regionalnih sporazumov o trgovini s storitvami je bilo sklenjenih med razvitimi državami in deželami v razvoju, 16 % med razvitimi državami in 33 % med deželami v razvoju, 7 % pa med deželami v razvoju in državami v tranziciji (Fiorentino in dr., 2007: 1–18).

Upoštevajoč empirične raziskave o pomenu storitev v sodobnih gospodarstvih, bi bilo pričakovati, da bi morale biti z razvojnega vidika storitve tudi v središču multilateralnih trgovinskih pogajanj v Doha krogu, ki se je začel leta 2001. Storitve so vključene v ta krog, vendar niso vzrok za zastoj v teh

²⁰ Med letoma 1995 in 2005 sta bili zabeležena dva trgovinska spora v okviru mehanizma za reševanje sporov, ki sta se nanašala neposredno na storitve. Enega so vložile ZDA proti Mehiki na področju telekomunikacij, drugega pa Antigua in Barbuda proti ZDA na področju iger na srečo (Hoekman, 2006: 40).

²¹ Sklenjenih je bilo 43 sporazumov, ki ekskluzivno zadevajo liberalizacijo menjave s storitvami, 13 sporazumov pa je bilo razširjenih tudi na menjavo storitev.

pogajanjih, ki so obstala na mrtvi točki zaradi nasprotujočih si interesov držav glede kmetijstva in industrijskih proizvodov. Tudi zadnji poskus junija 2007, da bi vodilne države v mednarodni menjavi dosegle preboj v smeri zaključka pogajanj, je bil neuspešen, saj ZDA, EU, Indija in Brazilija niso uspele premostiti globokih razlik v pogledih glede odpiranja trgov za kmetijske in industrijske proizvode ter glede znižanja kmetijskih subvencij razvitih držav. Ob tem velja poudariti, da se o storitvah sploh niso pogovarjali, kar ponazarja ujetost in obremenjenost mednarodnih trgovinskih pogajanj v problematiko tradicionalnih sektorjev.

Po drugi strani bi to lahko pomenilo, da se postopoma vse več držav zaveda pomena znižanja ovir v mednarodni menjavi, zato to področje v pogajanjih ni sporno. Tudi koalicije storitvenih akterjev v razvitih državah intenzivno lobirajo, da bi se multilateralna pogajanja o znižanju ovir v menjavi storitev čim prej uspešno končala. Ne glede na to mnogi analitiki ugotavljajo, da ima unilateralno znižanje ovir na področju storitev (torej sprostitvev domačih regulativnih ovir) večje koristi za posamezno državo kot multilateralno znižanje, ki je ponavadi zelo omejeno. Dejansko je bila – razen znižanja ovir za menjavo storitev v okviru EU – večina reform, ki so jih implementirale posamezne države na področju storitev, narejena unilateralno (Hoekman, 2006: 36). Tudi v manj razvitih državah prihaja do spoznanja, da so nekatere storitve tako vitalnega pomena za učinkovito funkcioniranje in konkurenčnost gospodarstva, da je upiranje večji odprtosti storitvenih trgov kontraproduktivno za učinkovitost njihovega gospodarstva, saj so storitve močno vpete v ostale dejavnosti. V zadnjem času na nujnost unilateralnih ukrepov držav za liberalizacijo storitvene menjave, ki vključuje tudi lažji dostop tujim vlagateljem na domači trg storitev, dodatno vpliva strah, da bo *outsourcing* storitev, ki ga omogočajo IKT, zamenjal potrebo po navzočnosti tujih vlagateljev na trgu (Adlung, 2004: 21) in s tem zmanjšal pozitivne učinke na domače gospodarstvo.

S tem ko se storitve bolj intenzivno vključujejo v mednarodno menjavo, pripomorejo tudi k večji povezanosti akterjev iz različnih držav in vnašajo nove razsežnosti v mednarodne odnose. Večja medsebojna povezanost držav prek storitev prispeva tudi k zmanjšanju rizikov oboroženih konfliktov. Npr. drobitev proizvodnega procesa na globalni ravni, ko je proizvodnja določenega proizvoda/storitve razpršena v številnih državah, krepi interese poslovnih akterjev za mirno razreševanje morebitnih sporov med državami, kar morajo nenazadnje upoštevati tudi oblikovalci geopolitike. To vnaša nove razsežnosti v mednarodne odnose, saj je treba upoštevati, kako vključitev držav v iste globalne verige poslovnih procesov vpliva na tradicionalna nasprotja med posameznimi državami (Friedman, 2006: 521).²²

²² Friedman omenja npr. zgodovinski konflikt med Kitajsko in Tajvanom in nenehno nevarnost med-

Iz navedenega lahko sklenemo, da v mednarodne ekonomske odnose poleg mednarodne trgovine s proizvodi, ki je bila v zgodovini najbolj značilna manifestacija le-teh, vstopajo tudi drugi elementi mednarodnih transakcij, ki se odražajo v gibanju kapitala, pretoku informacij in znanja, internacionalizaciji poslovanja in povečani mobilnosti fizičnih oseb. Vse to krepi mednarodno komponento storitev, bodisi da so njeni akterji producenti storitev (npr. gradbeni delavci, računalniška podjetja, zavarovalnice, profesorji, ki poučujejo v tujini), potrošniki raznovrstnih storitev na tujem (npr. turisti, študenti, pacienti) bodisi institucionalni akterji, ki oblikujejo osnovna pravila za vključevanje storitev v mednarodne ekonomske odnose. Zelo očitno je, da je ta tematika v proučevanju mednarodnih ekonomskih odnosov močno podcenjena in obremenjena s pristopi, ki so uporabljeni v proučevanju mednarodne menjave proizvodov. Čeprav to velja za večino držav, pa je posebej žgoče v primeru držav v razvoju, ki šele vstopajo v procese večje terciarizacije gospodarstev.

Za boljše prepoznavanje in vrednotenje storitev v mednarodnih transakcijah so potrebni bolj celoviti podatki o različnih razsežnosti mednarodne menjave storitev, ki bodo prispevali k njihovi večji transparentnosti in omogočali bolj poglobljeno razumevanje učinkov mednarodne menjave na domača gospodarstva in na njihovo vključevanje v mednarodne odnose. Šele na tej podlagi bodo lahko različni akterji na nacionalni in mednarodni ravni bolj utemeljeno zagovarjali pomen integracije storitev v mednarodno menjavo in skladno s tem oblikovali bolj proaktivna stališča v prid večje regionalne ali multilateralne liberalizacije storitev.

VIRI

- Abu-Akeel, A. (1999): Definition of trade in services under the GATS: Legal implications. *The George Washington Journal of International Law and Economics* 32(2), str. 189-210.
- Adlung, R. (2004): The GATS turns ten: A preliminary stocktaking, ERSD Staff Working Paper, WTO.
- Benko, V. (1997): Znanost o mednarodnih odnosih. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede
- Benko, V. (2000a): Zgodovina mednarodnih odnosov. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Benko, V. (2000b): Sociologija mednarodnih odnosov. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Cave, W. (2006): How are services being internationalised?, 7th OECD International trade statistics expert meeting, STDNAES/TASS/SERV (2006)14. Paris: OECD.
- Crystal, J. (2003): Bargaining in the negotiations over liberalising trade in services: power, reciprocity and learning. *Review of International Political Economy* 10(3), str. 552-578.

- Drake, W. J. in K. Nicolaidis (1992): Ideas, intereste and institutionalisation: trade in services and the Uruguay Round. *International Organisation* 46(1), str. 37-100.
- Fiorentino, R., L. Verdeja in C. Toqueboeuf (2007): *The Changing Landscape of Regional Trade Agreements: 2006 Update*. WTO Discussion Paper n. 12. Geneve: World Trade Organisation.
- Friedman, L. T. (2006): *The World is Flat*. London: Penguin books.
- Hill, T. P. (1977): On Goods and Services. *Review of Income and Wealth* 23(4), str. 315-338.
- Hoekman, B. (2006): *Liberalizing Trade in Services: A Survey*. World Bank Policy Research Paper 4030.
- OECD (2001): *Manual on Statistics of International Trade in Services*, September 2001. Dostopno na <http://www.oecd.org/pdf/M00017000/M00017039.pdf> (9. julij 2007).
- Ritter, A. in N. Rowe (2001): Cuba: From »Dollarization« to »Euroization« or Peso Re-consolidation? Dostopno na <http://www.carleton.ca/economics/cep/cep00-13update.pdf> (9. julij 2007).
- Rugman, A. (1987): Multinationals and Trade in Services: A Transaction Cost Approach. *Weltwirtschaftliches Archiv*, Tübingen, no. 123, str. 651-667.
- Samiee, S. (1999): The Internationalisation of services: trends, obstacles and issues. *Journal of Services Marketing* 13(4/5), str. 319-328.
- Sell, S. K. (2003): *Private Power, Public Law: The Globalisation of Intellectual Property Rights*. London: Cambridge University Press.
- Stare, M. (2002): Celovit pristop k razumevanju in zajemanju mednarodne menjave storitev. *Delovni zvezek št. 6, let. XI*. Ljubljana: Urad za makroekonomske analize in razvoj.
- Stare, M. (2004): *Trade in services or services in trade: towards better understanding*. Statistical days 2004. Ljubljana: Statistical Office of Republic of Slovenia.
- Stare, M. (2006): Outsourcing storitev v okviru razširjene EU – možnosti in priložnosti Slovenije. *Teorija in praksa* 43(1-2), str. 201-220.
- Stephenson, S. M., (2002): Regional versus Multilateral Liberalisation of Services. *World Trade Review* 1(2), str. 187-209.
- Svetličič, M. (2002): Nacionalni interes: ovira ali spodbuda pri razvoju. *Teorija in praksa* 39(4), str. 523-547.
- UNCTAD (2004a): *World Investment Report (WIR) – The Shift towards Services*. New York and Geneva: UNCTAD.
- UNCTAD (2004b): *Trade and Development Report*. New York and Geneva: UNCTAD.
- UNCTAD (2007): Baza podatkov UNCTAD. Dostopna na <http://www.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=1888&lang=1> (9. julij 2007).
- WTO (2007): Baza podatkov Svetovne trgovinske organizacije. Dostopna na <http://stat.wto.org/Home/WSDBHome.aspx?Language=> (9. julij 2007).